ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟାୟ

ଛନ୍ଦ ଓ ଅଳଙ୍କାର

୫.୧. হ্লম :

ପଦ୍ୟ ବା କବିତା ରଚନାରେ ଏକ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ନିୟମ ବା ଶୈଳୀକୁ **ଛନ୍ଦ** କୁହାଯାଏ । ଏହା କବିତାକୁ ଗତିଶୀଳ କରାଇଥାଏ । ତେଣୁ ଏହାକୁ ପଦ୍ୟରଚନାର ବୈଶିଷ୍ୟ ଭାବରେ ବିଚାର କରାଯାଏ । ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଛନ୍ଦରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବାରୁ ପ୍ରାଚୀନ ପଦ୍ୟ ବା କବିତାକୁ **ଛାନ୍ଦ** ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି ।

ଛନ୍ଦ ସାଧାରଣତଃ ଦୁଇପ୍ରକାର ।

(କ) ମିତ୍ରାକ୍ଷର, (ଖ) ଅମିତ୍ରାକ୍ଷର

ମିତାକ୍ଷର ଛନ୍ଦ ତିନିଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ I

(କ) ପୂର୍ଣ୍ଣ ମିତ୍ରାକ୍ଷର, (ଖ) ଅପୂର୍ଣ୍ଣ ମିତ୍ରାକ୍ଷର, (ଗ) ଏକାନ୍ତର ମିତ୍ରାକ୍ଷର।

ପଦ ightarrow ଯେ କୌଣସି କବିତା କେତେଗୁଡ଼ିଏ ପଦରେ ବିଭକ୍ତ ।

ଉଦାହରଣ–(କ) ଗାନ୍ଧାରୀ ଦେଲା ଜନନୀ ପ୍ରାଣର

ସୁମହତ ପରିଚୟ,

ଅକ୍ଷର ହେଉ ପୁଣ୍ୟ ଜଗତେ

ଧର୍ମର ହେଉ ଜୟ । (ଗୋଟିଏ ପଦ)

(ଖ) କର୍ମକଷଣ ଦେହସହେ

ଅରଣ୍ୟେ ଅଜଗର ପ୍ରାୟେ ॥ (ଗୋଟିଏ ପଦ)

ଏତଦ୍ବ୍ୟତୀତ ଏକପଦୀ କ୍ଷୁଦ୍ର କବିତା ମଧ୍ୟ ଅଛି।

ଉଦାହରଣ–(କ) (କୁଆଁତାରା)

ସରଗ ନଈର ପରାଚୀ ତୁଠରେ

ପ୍ରଭାତ ସିନାନ ସାରି,

ଗୃହେ ଚଳେ ଉଷା ଏଇ ପଦୁଅଁଟି

ସରାଗେ ଗଭାରେ ମାରି ।

(ଖ) (ଝରାଶେଫାଳି)

କେଉଁ ଦେବତାର କ୍ଷଣିକ ଆଶିଷ

ଶୁଭ୍ର ପାଖୁଡ଼ା ଧରି,

ସୁନ୍ଦର ଏଇ ଶରତ ସକାଳେ

ଭୂତଳେ ପଡ଼ିଲୁ ଝରି।

ପାଦ ightarrow ପଦର ପ୍ରତ୍ୟେକ ପଂକ୍ତିକୁ ପାଦ କହନ୍ତି । ପ୍ରତିପଦରେ ଦୁଇ ବା ତତୋ ${rak t}$ ଧିକ ପାଦଥାଏ ।

 ${f Z}$ ତି ightarrow ଛନ୍ଦର ନିୟମ ଅନୁସାରେ ରଚିତ ହୋଇଥିବା ପଦ୍ୟକୁ ଗାନ ବା ଆବୃତ୍ତି କଲାବେଳେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦର ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ବିଶ୍ରାମ ନେବାକୁ ହୁଏ । ଏହି ବିଶ୍ରାମ ବା ଶ୍ୱାସଘାତକୁ ${f Z}$ ତି ବା ${f Z}$ ତିପାତ କହନ୍ତି ।

ବିଭିନ୍ନ ଛନ୍ଦ ଅନୁସାରେ ପଦ, ପାଦ, ଯତି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ । ଏଠାରେ କେତେକ ଛନ୍ଦ ଓ ଯତିପାତ ଉପରେ ଆଲୋଚନା କରାଯାଉଛି ।

୫.୧.୧. ଦାଷିବୃତ୍ତ ବା ଛନ୍ଦ :-

ଏହାର ଦୁଇଟି ପାଦରେ ଗୋଟିଏ ପଦ ହୁଏ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦର ଅକ୍ଷରସଂଖ୍ୟା ସମାନ ନୁହେଁ । ତେଣୁ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଭାବରେ ଯତିପାତ ହୁଏନାହିଁ କିନ୍ତୁ ବୋଲିଲାବେଳେ ଗାୟକ ସ୍ୱରଲୟାଇ ନିଜ ସୁବିଧା ଅନୁସାରେ ବିଶ୍ରାମ ନିଅନ୍ତି ।

ଓଡ଼ିଆ ସାହିତ୍ୟରେ କେତେକ ପ୍ରାଚୀନକାବ୍ୟ ଏହି ଦାଣ୍ଡିବୃତ୍ତରେ ରଚିତ ହୋଇଛି । ସାରଳାଦାସଙ୍କ 'ମହାଭାରତ', ବଳରାମ ଦାସଙ୍କ 'ଦାଣ୍ଡିରାମାୟଶ', ଚୈତନ୍ୟଦାସଙ୍କ 'ବିଷୁଗର୍ଭ ପୁରାଶ' ଇତ୍ୟାଦି ଏହି ଛନ୍ଦରେ ଲେଖା ।

ଉଦାହରଣ - (କ) ୟେଥି ଅନନ୍ତରେ ଦ୍ରୋଶେ ବିଦ୍ୟାପୁତ୍ରନ୍ତ ହକାରି

ବାବୁ ତୁୟେ ଯାଅରେ ମୃଗୟା ବନ ହେରି । ସାରଳା ମହାଭାରତ)

(ଖ) ଏଥୁ ଅନନ୍ତରେ ଗୋ ପାର୍ବତୀ ଦେବୀ ଶୁଣ

ମାଲ୍ୟବନ୍ତ ପର୍ବତେ ରହିଲେ ରଘୁରାଣ । (ଦାଣ୍ଡି ରାମାୟଣ)

୫.୧.୨. ଭାଗବତବାଣୀ ବା ଗୁଜରୀ :-

କବି ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତ ଏହି ଛନ୍ଦରେ ରଚିତ । ଏହାର ଦୁଇପାଦରେ ଗୋଟିଏ ପଦହୁଏ । ପ୍ରତିପାଦର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ନଅ । ତେଣୁ ଏହାକୁ **ନବାକ୍ଷରୀବୃତ୍ତ** ବା **ନବାକ୍ଷରୀଛନ୍ଦ** ମଧ୍ୟ କୁହାଯାଏ । ପ୍ରତିପାଦର ତୃତୀୟ, ପଞ୍ଚମ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ – (କ) ପ୍ରାଣୀର' ଭଲ' ମନ୍ଦବାଣୀ'। ମରଣ' କାଳେ' ତାହା ଜାଣି'।।

> (ଖ) ଅମୃତ' ବିନ'ୟ ବଚନ'। କହି ତୋ'ଷିବ' ପ୍ରାଣୀମନ'॥

> > (ଭାଗବତ - ଜଗନ୍ୱାଥ ଦାସ)

୫.୧.୩. ନଟବାଣୀ ବା ବିଭାସକେଦାର :-

ଏଥିରେ ଦୁଇଟି ପାଦରେ ଗୋଟିଏ ପଦ ହୁଏ । ପ୍ରତିଟି ପାଦର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ବାର । ପାଦର ତୃତୀୟ, ଷଷ, ନବମ ଏବଂ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ– ଉତ୍କଳ'–କମଳା'–ବିଳାସ'–ଦୀର୍ଘିକା' ମରାଳ'–ମାଳିନୀ'–ନୀଳାୟୁ'-ଚିଲିକା' ॥ (ଚିଲିକା – ରାଧାନାଥ ରାୟ)

୫.୧.୪. ଚୋଖି:-

ଏହାର ଚାରିପାଦରେ ଗୋଟିଏ ପଦ ହୁଏ । ପ୍ରଥମ ଦୁଇଟି ପାଦରେ ଅଣତିରିଶଟି ଲେଖାଏଁ ଅକ୍ଷରଥାଏ । ତୃତୀୟପାଦରେ ନଅଟିଅକ୍ଷର ଏବଂ ଚତୁର୍ଥପାଦରେ ତେରଟି ଅକ୍ଷର ଥାଏ । ପ୍ରଥମପାଦ ଦୁଇଟିର ଷଷ, ଅଷ୍ଟମ, ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଶ, ଷୋଡ଼ଶ, ଦ୍ୱାବିଂଶ, ଚତୁର୍ବିଂଶ ଏବଂ ଶେଷଅକ୍ଷରରେ ଯତିପାତହୁଏ । ତୃତୀୟପାଦର ଷଷ ଓ ଶେଷଅକ୍ଷରରେ ଏବଂ ଚତୁର୍ଥ ପାଦର ଷଷ, ଅଷ୍ଟମ ଓ ଶେଷ ଅକ୍ଷରରେ ଯତିପାତ ହୁଏ । ଯତିପାତ ମନେରଖିବାର ସହଜ ଉପାୟ-

୧ମଓ ୨ୟ ପାଦ → ୬+୨ + ୬+୨ + ୬ + ୨ + ୫

୩ୟ ପାଦ → ୬+୩

୪ର୍ଥ ପାଦ → ୬+9+8

ଉଦାହରଣ– ତୁହି ମା' ଜନମ' ଭୂମି' ପବିତ୍ର ଭାରତ' ଭୂମି'

ତୋହର ସନ୍ତାନ' ଆମ୍ପେ' ଅଟୁଁ ସରବେ' ;

ତୋର ଶ୍ରୀଚରଣ' ସେବା' ପାଇଁ ମନପ୍ରାଣ' ଦେବା'

ଗାଇବା ତୋହର' ନାମ' ଆନନ୍ଦ ରବେ' ।

ତୋ ଆନନ୍ଦେ ହୋଇ'ବା ସୁଖୀ',

କାନ୍ଦିବା ଦୁଃଖରେ' ତୋର' ହୋଇଣ ଦୁଃଖୀ' l

(ଜନ୍ମଭୂମି – ମଧୁସୂଦନ ରାଓ)

୫.୧.୫. ବଙ୍ଗଳାଶ୍ରୀ :-

ଏ ରଚନାରେ ଗୋଟିଏ ପଦ ହେଉଛି ଦୁଇପାଦ ବିଶିଷ୍ଟ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା କୋଡ଼ିଏ । ପ୍ରଥମ ଏବଂ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦର ଷଷ, ଦ୍ୱାଦଶ, ଅଷ୍ଟାଦଶ ଏବଂ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ– ମାଆ ମାଆ ବୋଲି' କେତେ ମୁଁ ଖୋଜିଲି'

ମାଆକୁ ପାଇଲି' ନାହିଁ'

ଭାଇ ଭାଇ ବୋଲି' କେତେ ମୁଁ ଡାକିଲି'

ନ ଦେଲେ ଉତ୍ତର' କେହି'।

(ସନ୍ତାନର ଉକ୍ତି - ମଧୁସୂଦନ ଦାସ)

୫.୧.୬. ଶଙ୍କରାଭରଣ :-

ଏହାର ଚାରିପାଦରେ ଗୋଟିଏ ପଦ ହୁଏ । ପ୍ରଥମ, ଦ୍ୱିତୀୟ ଓ ଚତୁର୍ଥ ପ୍ରତ୍ୟେକ ପାଦର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ଚଉଦ । ତୃତୀୟ ପାଦର ଅକ୍ଷର ସଂଖ୍ୟା ଆଠ । ପ୍ରଥମ, ଦ୍ୱିତୀୟ, ଚତୁର୍ଥ ପାଦର ଅଷ୍ଟମ, ଏକାଦଶ, ଏବଂ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହେଉଥିବାବେଳେ ତୃତୀୟପାଦର ଦ୍ୱିତୀୟ, ଷଷ୍ଠ ଏବଂ ଶେଷ ଅକ୍ଷର ଉପରେ ଯତିପାତ ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ– ହେ ଆନନ୍ଦମୟ କୋଟି'- ଭୁବନ' ପାଳକ',

ଅଧମ ଅକ୍ଷମ ମୁହିଁ' ଅବୋଧ' ବାଳକ, ଜ୍ଞାନ'-ଦାତା ଭଗ'ବାନ, ଦିଅ ମୋତେ ଶୁଭବୁଦ୍ଧି' ଦିଅଦି'ବ୍ୟ ଜ୍ଞାନ'।

(ୟବ-ମଧୁସୂଦନ ରାଓ)

୫.୧.୭. ରାମକେରୀ :-

ଦୁଇ ପାଦରେ ଗୋଟିଏ ପଦ । ପ୍ରତିପାଦରେ ୧ ୬ଟି ଅକ୍ଷର । ନବମ, ଏକାଦଶ ଓ ଷୋଡ଼ଶ ଅକ୍ଷରରେ ଯତିପାତ ହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ– କଳାକଳେବର କହ୍ନାଇ' ସଙ୍ଗେ' ରୋହିଣୀସୂତ' କରନ୍ତି ମଥୁରା ବିଜୟେ' ଦାଷ୍ଟେ' ଦେଖ ସଙ୍ଗୀତ' ॥

ପ୍ରଶ୍ନାବଳୀ

- ୧. ଛନ୍ଦ କାହାକୁ କହତି ?
- 9. ଯତିପାତ କାହାକୁ କୁହାଯାଏ ?
- ୩. ପ୍ରାଚୀନ କାବ୍ୟକୁ ଛାନ୍ଦକାବ୍ୟ କାହିଁକି କୁହାଯାଏ ?
- ୪. ପାଦ କାହାକୁ କହନ୍ତି ?
- ୫. ଛନ୍ଦକୁ ସାଧାରଣତଃ କେତେ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଏ ?
- ୬. ମିତ୍ରାକ୍ଷର ଛନ୍ଦ କେତେ ଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ ?
- ୭. କଗନ୍ୱାଥ ଦାସଙ୍କ ଭାଗବତ କେଉଁ ଛନ୍ଦରେ ଲିଖିତ ?
- ୮. ଚୋଖି ଛନ୍ଦର ଲକ୍ଷଣ ଲେଖି ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ଦିଅ ।
- ୯. ସାରଳାଦାସଙ୍କ ମହାଭାରତ କେଉଁ ବୃତ୍ତରେ ରଚିତ ?
- ୧୦. ନିମ୍ନଲିଖିତ ପଦ୍ୟାଂଶଗୁଡ଼ିକର ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶପୂର୍ବକ 'ଛନ୍ଦ'ର ନାମଲେଖ।
 - (କ) କ୍ଷମାସାଗର ପୀତବାସ । କ୍ଷମିଲେ ବଳରାମ ଦାସ ॥
 - (ଖ) ଟୋପି ଟୋପି ଗୋପୀଚନ୍ଦନ ମଷିଛନ୍ତି କି ସଜେ, ଟେକି ବାରେ ଚାହାଁ ମଥୁରା ଦାଷେ ଗୋବିନ୍ଦ ବିଜେ ॥
 - (ଗ) ମଙ୍ଗଳେ ଅଇଲା ଉଷା, ବିକଚ ରାଜୀବ ଦୃଶା, ଜାନକୀ ଦର୍ଶନ ତୃଷା ହୃଦୟେ ବହି, କରପଲ୍ଲବେ ନୀହାର ମୁକ୍ତା ଧରି ଉପହାର, ସତୀଙ୍କ ବାସ-ବାହାର ପ୍ରାଙ୍ଗଣେ ରହି,

କଳକଣ୍ଠ କଣ୍ଠେ କହିଲା, 'ଦରଶନ ଦିଅ ସତି, ରାତିପାହିଲା' ॥

୫.୨. ଅଳଙ୍କାର :

ସାହିତ୍ୟକୁ ସରସ, ସୁନ୍ଦର ଓ ରମଣୀୟ କରିବାକୁ ଯେଉଁ ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବର୍ଦ୍ଧକ ଉପାଦାନ ଆବଶ୍ୟକ ହୁଏ, ତାହାକୁ **ଅଳଙ୍କାର** କୁହାଯାଏ । ଏହା ବାକ୍ୟର ଶୋଭା ବୃଦ୍ଧି କରେ । ପାଠକ ପ୍ରାଣକୁ ଆମୋଦିତ କରେ । ବୟୁତଃ ଅଳଙ୍କାର (ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟତତ୍ତ୍ୱ) ହେଉଛି ସାହିତ୍ୟର ବୈଶିଷ୍ଟ୍ୟ । ତଦ୍ଦ୍ୱାରା କାବ୍ୟ କବିତା ରମଣୀୟ ହୋଇଥାଏ ।

କାବ୍ୟର ଅଳଙ୍କାରକୁ ମୁଖ୍ୟତଃ ଦୁଇଭାଗରେ ବିଭକ୍ତ କରାଯାଏ। ଯଥା– **ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର** ଓ ଅ**ର୍ଥାଳଙ୍କାର**। ଯାହାଦ୍ୱାରା ଶବ୍ଦ ସରସ, ସୁନ୍ଦର ଓ ଶ୍ରୁତିମଧୁର ହୁଏ ତାହାକୁ **ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର** କୁହାଯାଏ। ଯଥା– ଯମକ, ଅନୁପ୍ରାସ, ଶ୍ଳେଷ ପ୍ରଭୂତି।

ଯାହାଦ୍ୱାରା ଅର୍ଥ ରମଣୀୟ ଓ ଚିତ୍ତାକର୍ଷକ ହୁଏ ତାହାକୁ **ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର** କୁହାଯାଏ । ଉପମା, ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା, ରୂପକ, ବ୍ୟତିରେକ ପୁଭୂତି ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର ।

ଶବ୍ଦାଳଙ୍କାର :

୫.୨.୧. ଅନୁପ୍ରାସ :

ପଦମଧ୍ୟରେ ଏକ ବା ଏକାଧିକ ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ତ୍ତ ବାରୟାର ଉଚ୍ଚାରିତ ହେଲେ ତାହାକୁ **ଅନୁପ୍ରାସ** ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ । ଉଦାହରଣ :–

(କ) "ଉକ୍କଳ-କମଳା-ବିଳାସ-ଦୀର୍ଘିକା

ମରାଳ-ମାଳିନୀ-ନୀଳାମ୍ଭ-ଚିଲିକା" ॥

(ଚିଲିକା - ରାଧାନାଥ ରାୟ)

ଏ ଦୁଇଟି ପାଦରେ 'କ' 'ଳ' ଏବଂ 'ମ'ର ବାରୟାର ଆବୃତ୍ତି ଘଟିଛି ।

(ଖ) ଦେଖି ନବ କାଳିକା ବକାଳିକା ମାଳିକା

ଆଳି କାଳିକା କାନ୍ତସ୍ମରି,

ରକ୍ଷା କେମନ୍ତେ କରି କରିବା ମଉକରୀ–

ଗତିକି ଏମନ୍ତ ବିଚାରି.

(ଲାବଣ୍ୟବତୀ - ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ)

ଏଠାରେ 'କ' 'ଳ' ଏବଂ 'ର' ବ୍ୟଞ୍ଜନବର୍ତ୍ତର ବାରୟାର ପ୍ରୟୋଗ ହୋଇଛି ।

(ଗ) "ମୋ କୂଳେ ଚାଳି ଚରଣ କରିବୁ ମା' ବିଚରଣ

ବ୍ୟପଦେଶେ ବିତରିଣ ଅମରକାନ୍ତି.

ତା' ଲଭି ବନପାଦପ ରାଜି ହୋଇ ଦପଦପ

ବହିବେ ଅମର ଦର୍ପ ବିହିବେ ଶାନ୍ତି,

ପଲ୍ଲବେ ପାଟଳ ଶ୍ୟାମଳ,

ରୁଚିର ରୁଚି ରହିବ ଚିର ନିର୍ମଳ।"

(ତପସ୍ୱିନୀ – ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର)

ଏଠାରେ ପ୍ରଥମ ଓ ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ – କ, ଚ, ର ଏବଂ ପ – ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ଣ୍ଣମାନଙ୍କର ବହୁବାର ଆବୃତ୍ତି ଘଟିଛି । ତୃତୀୟ ପାଦରେ 'ପ', 'ଳ' ଏବଂ ଚତୁର୍ଥ ପାଦରେ 'ର' ଏବଂ 'ଚ'ର ମଧ୍ୟ ଏକାଧିକବାର ଆବୃତ୍ତି ଘଟିଛି ।

ଏହି ଅନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର ମଧ୍ୟରେ ବିଭିନ୍ନ ବିଭାଗ ଅଛି। ଯଥା– ବୃତ୍ତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ, ଛେକାନୁପ୍ରାସ, ଆଦ୍ୟପ୍ରାନ୍ତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ, ଅନ୍ତ୍ୟାନୁପ୍ରାସ ଇତ୍ୟାଦି।

୫.୨.୨. ଯମକ :

ଭିନ୍ନାର୍ଥବୋଧକ ଏକପ୍ରକାର ଶବ୍ଦର ବାରୟାର ଆବୃତ୍ତିକୁ **ଯମକ** ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ ।

ଉଦାହରଣ— (କ) ଦେଖରେ ନଳିନି ! ନଳିନୀ ନଳିନୀରେ ପୂରିତ ଭ୍ରମନ୍ତି ଭ୍ରମରେ ଭ୍ରମରେ ଏ ଶୋଭିତ ।

(ଲାବଣ୍ୟବତୀ – ଉପେନ୍ଦଭଞ୍ଜା)

ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ଥିବା ନଳିନି ଏକ ସୟୋଧନପଦ । (ପଦ୍ମିନୀ ଜାତୀୟା ସୁନ୍ଦରୀ ରମଣୀ) । ଦ୍ୱିତୀୟ 'ନଳିନୀ'ର ଅର୍ଥ ପୁଷ୍କରିଣୀ ଏବଂ ତୃତୀୟ 'ନଳିନୀ'ର ଅର୍ଥ ପଦ୍ମ । ସେହିପରି ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ ପ୍ରଥମ 'ଭ୍ରମରେ' ଅର୍ଥ ଭ୍ରମରମାନେଳ ଦ୍ୱିତୀୟ 'ଭ୍ରମରେ' ଅର୍ଥ ଭୁଲରେ (ବିଭ୍ରାନ୍ତିରେ) ଏବଂ ତୃତୀୟ 'ଭ୍ରମରେ' ଅର୍ଥ ଭ୍ରଜରେ ।

ଉଦାହରଣ– (ଖ) ବରଜୀବ ରସେ ଦେଇ ମାନସ ବରଜି ବରଷେ ଅମେଧ୍ୟ ଗ୍ରାସ

(ଜଗତେ କେବଳ - ବଳଦେବ ରଥ)

ପ୍ରଥମ ପାଦରେ 'ବରଜୀବ' (ଶ୍ରେଷ ପଶୁ)ର ଅର୍ଥ ଗାଈ ; ତାହାର ରସ ହେଲା କ୍ଷୀର । 'ବରଜୀବରସ'ର ସାମଗ୍ରିକ ଅର୍ଥ ଗାଈକ୍ଷୀର । ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ 'ବରଜି'ର ଅର୍ଥ ତ୍ୟାଗକରି (ବର୍ଜନ କରି) ଏବଂ 'ବରଷେ' ଅର୍ଥ ବର୍ଷକଯାଏ । ଅର୍ଥାତ୍ ବର୍ଷକଯାଏ ବର୍ଜନ କରି ।

ଉଦାହରଣ– (ଗ) ଅହିମକର ତାପନାଶେ ଶୋଭା ସାରସ ଚକ୍ରେ

ଅହିମକର ତାପନାଶେ ଶୋଭା ସାରସ ଚକ୍ରେ ॥ (ଲାବଶ୍ୟବତୀ)

ଅକ୍ଷର ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଦେଖିଲେ ଉଭୟପାଦରେ ଏକା ବର୍ତ୍ତମାନ ରହିଅଛି । କିନ୍ତୁ ଅର୍ଥ ଦୃଷ୍ଟିରୁ ଶବ୍ଦମାନଙ୍କର ଭିନ୍ନତା ଜଣାଯାଏ । ଦୁଇ ପଙ୍କ୍ତି ଉଚ୍ଚାରଣରେ ସମାନ ।

ପ୍ରଥମ ପାଦ - ଅହି ightarrow ସାପ, ମକର ightarrow କୁୟୀର,

ତାପ ightarrowଦୁଃଖ, ସାରସ ightarrowପଦ୍ମ, ଚକ୍ରେ - ସମୂହରେ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦ – ଅହିମକର o ସୂର୍ଯ୍ୟ, ତାପ o ଉଷ୍ମତା, ସାରସ o ହଂସ

ଚକ୍ରେ ightarrow ଚକ୍ରବାକାଦିରେ / ମଣ୍ଡଳୀରେ

ଏହି ଯମକ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରଧାନତଃ ପାଞ୍ଚ ପ୍ରକାରର, ଯଥା- ଆଦ୍ୟଯମକ, ମଧ୍ୟଯମକ, ପ୍ରାନ୍ତଯମକ, ମାଳଯମକ ଏବଂ ସର୍ବଯମକ ।

୫.୨.୩. ଶ୍ଲେଷ:

ଯେଉଁଠାରେ ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ ଦୁଇ ବା ତହିଁରୁ ଅଧିକ ଭିନ୍ନାର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରେ, ସେଠାରେ **ଶ୍ଳେଷ** ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ । ଯେଉଁ ଶବ୍ଦ ଏକାଧିକ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରୁଥାଏ, ତାହାକୁ **ଶିୃଷ୍ଟପଦ** କୁହାଯାଏ ।

ଶ୍ଳେଷ ଅଳଙ୍କାର ତିନିପ୍ରକାର ; ଯଥା- ଅଭଙ୍ଗଶ୍ଳେଷ, ସଭଙ୍ଗଶ୍ଲେଷ ଓ ଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗ ଶ୍ଲେଷ । ଯେଉଁଠାରେ ଶବ୍ଦକୁ ନଭାଙ୍ଗି ଭିନ୍ନ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ କରାଯାଏ, (ଶବ୍ଦ ଅଖଣ୍ଡିତ ରହି ଏକାଧିକ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କଲେ) ସେଠାରେ ଅଭଙ୍ଗ ଶ୍ଲେଷ, ଯେଉଁଠାରେ ଶବ୍ଦକୁ ଭାଙ୍ଗି ଭିନ୍ନାର୍ଥ କରାଯାଏ ଅର୍ଥାତ୍ ଶବ୍ଦ ଖଣ୍ଡିତ ହୋଇ ଭିନ୍ନାର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରେ, ସେଠାରେ ସଭଙ୍ଗ ଶ୍ଲେଷ ହୁଏ । ଯେଉଁଠାରେ ଅଭଙ୍ଗ ଓ ସଭଙ୍ଗ ଉଭୟେ ରହିଥାନ୍ତି, ସେ ସ୍ଥଳରେ ଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗ ଶ୍ଲେଷ ବା ସଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗ ଶ୍ଲେଷହୁଏ ।

ଉଦାହରଣ– ବାବୁ ନାକଶିରୀଦାନ ଯୋଗ୍ୟ ଯୋଷାକୁ

ବିହର କାନନ କର ଆଲିଙ୍ଗନକୁ।

(ବୈଦେହୀଶ ବିଳାସ - ଉପେନ୍ଦ୍ରଭଞ୍ଜ)

ଏଠାରେ ପ୍ରଥମ ପାଦରେ ଥିବା 'ନାକଶିରୀ' ଏବଂ 'ଦାନ' ପଦଦୁଇଟି ଶ୍ଲିଷ୍ଟପଦ । ଏହି ପଦଦୁଇଟି ଅଭଙ୍ଗ ରୂପେ ଦୁଇଟି ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରୁଛି । ପ୍ରଥମ ଅର୍ଥରେ – ନାକଶିରୀ \to ସ୍ୱର୍ଗସମ୍ପଦ (ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ)

ig[ନାକ ightarrow ସ୍ୱର୍ଗ, ଶିରୀ ightarrow ଐଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ / ସମ୍ପଦ ig]

ଏବଂ ଦାନ \rightarrow ଦାନଦେବା (ପ୍ରଦାନକରିବା)

ଦ୍ୱିତୀୟ ଅର୍ଥରେ – ନାକଶିରୀ = ନାକର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ଏବଂ ଦାନ ଅର୍ଥ ଛେଦନ କରିବା [ଦା → ଦେବା ଓ କାଟିବା ଅର୍ଥରେ ପ୍ରଯୁଜ୍ୟ] ଉକ୍ତ ପଦଦୁଇଟି ଖଣ୍ଡିତ ନହୋଇ ଭିନ୍ନଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରୁଥିବାରୁ ଏହା ଅଭଙ୍ଗ ଶ୍ଳେଷ ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ପାଦରେ 'ବିହର କାନନ' ଅର୍ଥ କାନନରେ (ବନରେ) 'ବିହାର କର' (ଭ୍ରମଣ କର) ତଥା 'ଆଲିଙ୍ଗନ କର' ବୁଝାଉଛି ।

ଦ୍ୱିତୀୟ ଅର୍ଥରେ 'ବି' ହର (ବିଶେଷ ଭାବରେ ହରଣ କର) 'କାନ' ଓ 'ନ କର' ଆଲିଙ୍ଗନକୁ ବୁଝାଉଛି । ଏଠାରେ 'ବିହର' ଅର୍ଥ ଛେଦନକର । [କାନକୁ ଛେଦନ କର ଓ ଆଲିଙ୍ଗନକୁ ନ କର] 'କାନନ' ପଦଟି ଖଣ୍ଡିତ ହେବାଦ୍ୱାରା [କାନ-ନ] ଭିନ୍ନାର୍ଥ ପ୍ରକାଶ ପାଉଛି । ତେଣୁ ଏହା ସଭଙ୍ଗ ଶ୍ଳେଷ ।

ସମଗ୍ର ପଦଟିରେ ଅଭଙ୍ଗ ଓ ସଭଙ୍ଗ ଶ୍ଳେଷଥିବାରୁ ଏହାକୁ ଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗ ଶ୍ଳେଷ ବା ସଭଙ୍ଗାଭଙ୍ଗ ଶ୍ଳେଷ କୁହାଯାଏ ।

ଅର୍ଥାଳଙ୍କାର :

୫.୨.୪. ଉପମା :

ଯେଉଁ ବାକ୍ୟରେ ଉପମାନ, ଉପମେୟ ସମାନଧର୍ମ ବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇଥାନ୍ତି ଓ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ସାଦୃଶ୍ୟ (ପରି, ତୁଲ୍ୟ, ସଦୃଶ, ଯେହ୍ନେ, ଯେସନ, ସରି, ଯଥା ପ୍ରଭୃତି) ସାଧାରଣବୋଧକ ଶବ୍ଦଦ୍ୱାରା ଅଭିହିତ ହୋଇଥାଏ, ସେଠାରେ ଉପମା ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ।

ଯାହାକୁ ତୁଳନା ଦିଆଯାଇଥାଏ ତାହାକୁ **ଉପମେୟ** କୁହାଯାଏ । ଯଥା- ମୁଖ ଚନ୍ଦ୍ରପରି ସୁନ୍ଦର । ଏଠାରେ ମୁଖକୁ ଚନ୍ଦ୍ରସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଇଥିବାରୁ 'ମୁଖ' ଉପମେୟ । ଯାହାସହିତ ତୁଳନା କରାଯାଏ ତାହା **ଉପମାନ** । ସାଧାରଣତଃ ପ୍ରକୃତିର ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟବିଭବ କିୟା ଅଧିକ-ଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ବସ୍ତୁକୁ ଉପମାନ ଭାବେ ଗ୍ରହଣ କରାଯାଏ । ଏଠାରେ 'ଚନ୍ଦ୍ର' ବହୁଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ ହୋଇଥିବାରୁ ଉପମାନ ।

ଉପମେୟ ଓ ଉପମାନକୁ ଯେଉଁ ସାଧାରଣ ଗୁଣ ହେତୁ ତୁଳନା କରାଯାଏ ତାହାକୁ **ସାଧାରଣ ଧର୍ମ** କହନ୍ତି । ଉପରଲିଖିତ ବାକ୍ୟରେ ମୁଖ ଓ ଚନ୍ଦ୍ରର ସାଧାରଣ ଗୁଣ ହେଉଛି ସୌନ୍ଦର୍ଯ୍ୟ ।

ଉପମେୟ ଓ ଉପମାନ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ସାଧାରଣ ଧର୍ମକୁ ଶବ୍ଦ ସଂଯୋଗ କରେ ଅଥବା ସେମାନଙ୍କ ସାଦୃଶ୍ୟକୁ ପ୍ରକାଶ କରେ, ତାହାକୁ **ଉପମାବାଚକ ଶବ୍ଦ** କୁହାଯାଏ । ପରି, ସେହ୍ନେ, ଯଥା, ସଦୃଶ, ତୁଲ୍ୟ, ଯେସନ ପଭୁତି ଉପମାବାଚକ ଶବ୍ଦ ।

ଉଦାହରଣ– (କ) ଖଣ୍ଡ ଖଣ୍ଡ ଧଳା ମେଘ ସୁନୀଳ ଅୟରେ, ଭାସଇ ବୋଇତ ଯଥା ନୀଳ ସମୁଦ୍ରରେ । (ଶରତ - ଭକ୍ତକବି ମଧୁସୂଦନ ରାଓ)

> ଏଠାରେ ଉପମେୟ = ସୁନୀଳ ଅନ୍ୟରେ (ଆକାଶରେ), ଧଳା ମେଘ ଉପମାନ \rightarrow ନୀଳ ସମୁଦ୍ରରେ ଭାସୁଥିବା ବୋଇତ ସାଧାରଣ ଧର୍ମ \rightarrow ଭାସିବା ଉପମାବାଚକ ଶବ୍ଦ \rightarrow ଯଥା

(ଖ) ମିଶିଯାଏ ଯଥା ପ୍ରଭାତୀ ତାରା ରବି କିରଣେ,

ମିଶିଯାଏ ଯଥା ଜୀବାତ୍ମା ପରମାତ୍ମା ଚରଣେ,

ମିଶିଯାଏ ଯଥା ଚପଳା ନୀଳ ଜଳଦ ଅଙ୍ଗେ,

ମିଶିଗଲା ତଥା ଅବଳା ସେହି ନୀଳ ତରଙ୍ଗେ l

(ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା - ରାଧାନାଥ ରାୟ)

ଏଠାରେ ଉପମେୟ - ଅବଳା (ଚନ୍ଦ୍ରଭାଗା)

ଉପମାନ - ପ୍ରଭାତୀ ତାରା, ଜୀବାତ୍ପା, ଚପଳା

ସାଧାରଣ ଧର୍ମ - ଲୀନହେବା, ମିଶିଯିବା

ଉପମାବାଚକ ଶବ୍ଦ - ଯଥା, ତଥା

ଏହି ପଦରେ ଗୋଟିଏ ଉପମେୟ ପାଇଁ ତିନୋଟି ଉପମାନ ରହିଛି । ଏହା ମାଳୋପମାର ଉଦାହରଣ ।

୫.୨.୫. ଉତ୍ପ୍ରେଷା :

ପ୍ରକୃତ ବୟୁରେ (ଉପମେୟରେ) ଅପ୍ରକୃତ ବୟୁ (ଉପମାନ)ର ସମ୍ଭାବନା ବା ତର୍କଣା କରାଗଲେ ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷା ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ। ଏହି ଅଳଙ୍କାରରେ 'କି, ସତେକି, ସିନା, ସତେ, ଅବା, କିବା, ବା, ବୋଧେ ପୁଭୃତି ଉତ୍ପ୍ରେକ୍ଷାବାଚକ ଶବ୍ଦ ବ୍ୟବହୃତ ହୋଇଥାଏ।

ଉଦାହରଣ- (କ) ଶ୍ୱେତାଙ୍ଗ ଚଢ଼େଇ ଗୁହା ସମୁଦ୍ଗତ, ନୀରଭେଦି କିବା ଉଠେ ଐରାବତ।

(ଚିଲିକା – ରାଧାନାଥ ରାୟ)

୫.୨.୬. ରୂପକ :

ଉପମାନ ଓ ଉପମେୟ ମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦ କଳ୍ପିତ / କଥିତ ହେଲେ ଏବଂ ଉପମେୟରେ ଉପମାନର ଆରୋପ ହେଲେ **ରୂପକ** ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।

ଉପମାଳଙ୍କାରରେ ଉପମାନ ଉପମେୟ ଉଭୟର ସାଦୃଶ୍ୟ ବର୍ତ୍ତନା କରାଯାଇଥାଏ । ରୂପକ ଅଳଙ୍କାରରେ ଉପମାନ ଓ ଉପମେୟର ଅଭେଦ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଥାଏ ।

ଉଦାହରଣ- (କ) ଦରିଦ୍ରତା-ପଙ୍କପୂର୍ଣ୍ଣ ମୋ ଜୀବନ-ସର, ଜଞ୍ଜାଳ-ଜଳଦ-ଜଳେ ଆବିଳ ଉଦର ।

[ତପସ୍ପିନୀ – ଗଙ୍ଗାଧର ମେହେର]

ଏହି ପଦରେ 'ଦରିଦ୍ରତା'ରେ 'ପଙ୍କ'ର ଆରୋପଣ ହେତୁ 'ଜୀବନ' ଓ 'ଜଞ୍ଜାଳ'ରେ ଯଥାକ୍ରମେ 'ସର', 'ଜଳଦ–ଜଳ'ର ଆରୋପ କରାଯାଇଛି ।

ଉଦାହରଣ- (ଖ) କବିତା ବନିତା କବି ତା'ପିତା କହିବା ଲୋକ ତା'ର ଉପମାତା କଲେ ତାକୁ ଭୋଗ ରସିକ ନେତା କେତେହେଁ ଅବା ରହଇ ଯୋଗ୍ୟତା କୁମତି ଗୁଆଁର

କେବଳ ବଇମାତ୍ର ଭାଇ ତା'ର ॥

[ରସକଲ୍ଲୋଳ - ଦୀନକୃଷ ଦାସ]

ଏଠାରେ କବିତା ଠାରେ ବନିତା, କବିଙ୍କଠାରେ ପିତା, କହିବା ଲୋକଠାରେ ଉପମାତା, ଗୁଆଁରଠାରେ ବୈମାତ୍ରେୟ ଭାଇର ଆରୋପ କରାଯାଇଅଛି ।

ଉଦାହରଣ-(ଗ) କଳୁଷ-ପଙ୍କେ ମୁହିଁ କେଡ଼େ ମଳିନ, କେମନ୍ତେ ସରି ତୋର ହେବି ନଳିନ !

[ପଦ୍ମ - ଭକ୍ତକବି ମଧୁସୂଦନ]

ଏଠାରେ କଳୁଷ ଓ ପଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଅଭେଦ କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି ଏବଂ କଳୁଷ ଯାହା ପଙ୍କ ତାହା ବୋଲି କୁହାଯାଇଛି । ଅର୍ଥାତ୍ କଳୁଷ ଓ ପଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କୌଣସି ଭେଦନାହିଁ – ଦୁହେଁ ଏକ ବସ୍ତୁ ବୋଲି କଳ୍ପନା କରାଯାଇଛି ।

ପ୍ରଶ୍ନାବଳୀ

- ୧. ଅଳଙ୍କାର କାହାକୁ କୁହାଯାଏ ?
- ୨. ସାହିତ୍ୟରେ ଅଳଙ୍କାର କେତେ ପ୍ରକାରର ଓ କ'ଶ କ'ଶ ?
- ୩. ବ୍ୟଞ୍ଜନ ବର୍ତ୍ତର ବାରୟାର ପ୍ରୟୋଗରେ କେଉଁ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ?
- ୪. ଉପମାନ କାହାକୁ କହନ୍ତି ?
- ୫. ଉପମେୟ କାହାକୁ କହନ୍ତି ?
- ୬. ଉପମାବାଚକ ଶବ୍ଦର ତିନୋଟି ଉଦାହରଣ ଦିଅ ।
- ୭. '<u>ଜାତିପ୍ରେମ-ବହୁି ପ୍</u>ରଜ୍ୱଳିତ କର' କବିତାଂଶରେ ରେଖାଙ୍କିତ ପଦଗୁଡ଼ିକରେ କେଉଁ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରଯୁକ୍ତ ?
- ୮. "କ୍ଷେପଣି କ୍ଷେପଣେ ତୋହରି ସଲିଳେ,ହୀରକର ଉସ ଉଠିଲା ସଲୀଳେ ॥" ଏଥିରେ କେଉଁ ଅଳଙ୍କାର ପ୍ରଯୁକ୍ତ ?
- ୯. "ପ୍ରଚେତା, ପ୍ରବାଳ ପ୍ରାସାଦର ରୁଚି, ନୀଳ ନୀରୁ ଅବା ଫୁଟି ବାହାରୁଚି ॥" ଏହି ପଦଟିରେ କେଉଁ ଅଳଙ୍କାର ରହିଛି ? ଏଠାରେ 'ଅବା' କି ପକାର ପଦ?
- ୧୦. ଗୋଟିଏ ଉପମା ଅଳଙ୍କାରରେ ସାଧାରଣ ଧର୍ମବାଚକ ପଦ ଦର୍ଶାଅ।
- ୧୧. "ଦେଖି ନବ କାଳିକା ବକାଳିକା ମାଳିକା ଆଳି କାଳିକାକାନ୍ତ ସୁରି ॥" ଏଥିରେ କେଉଁ ଅଳଙ୍କାର ଅଛି ?
- ୧ ୨. "କୀର୍ତ୍ତି ସଉରଭ ଗଲା ଦିଗେ ଦିଗେ ଭାସି" ଏଠାରେ କିଏ ଉପମେୟ ଓ କିଏ ଉପମାନ ଚିହ୍ନାଅ ।
- ୧୩. ବନ୍ଧନୀ ମଧ୍ୟରୁ ଠିକ୍ ଉତ୍ତର ବାଛି ଶୃନ୍ୟସ୍ଥାନ ପୂରଣ କର ।
 - (କ) ଯାହାକୁ ତୁଳନା ଦିଆଯାଏ ତାକୁ _____କହନ୍ତି। (ଉପମେୟ, ଉପମାବାଚକ ଶବ୍ଦ, ଉପମାନ)
 - (ଖ) ଭିନ୍ନାର୍ଥବୋଧକ ଏକ ପ୍ରକାର ଶବ୍ଦର ବାରୟାର ଆବୃତ୍ତିକୁ _____ ଅଳଙ୍କାର କୁହାଯାଏ। (ଅନୁପ୍ରାସ, ଶ୍ଲେଷ, ଯମକ)
 - (ଗ) ଯେଉଁଠାରେ ଗୋଟିଏ ଶବ୍ଦ ଦୁଇ ବା ତହିଁରୁ ଅଧିକ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥ ପ୍ରକାଶ କରେ ସେଠାରେ _____ ଅଳଙ୍କାର ହୁଏ ।

(ଯମକ, ଶ୍ଲେଷ, ଉପମା)

- ୧୪. (କ) ରୂପକ ଅଳଙ୍କାରର ଲକ୍ଷଣ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ ପୂର୍ବକ ଉଦାହରଣ ଦିଅ।
 - (ଖ) ଅନୁପ୍ରାସ ଅଳଙ୍କାର କାହାକୁ କହନ୍ତି ? ଉଦାହରଣ ଦେଇ ବୁଝାଅ।
 - (ଗ) ଶ୍ଳେଷ ଅଳଙ୍କାରର ଗୋଟିଏ ଉଦାହରଣ ଦେଇ ବୁଝାଅ।

